

Orosz István

A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a XIX. század második felében

A nagyhatárú alföldi városok, közöttük Debrecen történetének kutatása a jobbágy-felszabadítás utáni korszakban felvet néhány olyan problémát is, amelynek feltárása módosíthatja eddigi ismereteinket a magyarországi tőkés átalakulásról.

Az 1693. évi privilégiummal és az 1715. évi országgyűlési becikkelyezéssel a feudális rendi keretek közé véglegesen betagozódó Debrecen 1848 utáni fejlődésének fő kérdésévé az vált, hogy a tőkés átalakulás során a város gazdasága és társadalmi ki akart-e, ki tudott-e szabadulni a rendi meghatározottság bilincseiből, képes volt-e a feudális–rendi gazdaságot önerőből tőkés gazdasággá alakítani?

Egy rövidre szabott tanulmány keretei között e szerzteágazó és szövevényes kérdéskörnek csak három elemére van módunk kitérni.

- 1) Bizonyítani kívánjuk azt az előfeltételezést, hogy Debrecen szabad királyi városa, más magyarországi szabad királyi városoknál és nagyhatárú alföldi agrár városoknál hathatósabban és bizonyos fokig eredményesebben igyekezett megőrizni gazdaságának rendi–feudális, azaz hagyományos elemeit nemcsak a XIX. század első felében, amikor — Hajnal István kifejezésével élve — a szokásszerűsége nyugvó termelési és társadalmi szerkezetek bomlásának jegyei már tapasztalhatók voltak a magyar gazdaságban és társadalomban, hanem a század második felében is, amikor az 1848-as forradalom eredményeként a legtöbb területen elhárultak az akadályok a tőkés fejlődés előtt.
- 2) Az egységes tömbként megjelenő és a város vezetésében is nagy szerepet játszó cívis polgárok viszonyainak elemzésével rá kívánunk mutatni, hogy a társadalom struktúrája is rendies szerkezetű és mentalitású maradt egészen a századfordulóig.
- 3) Végül indokolni kívánjuk, hogy a század utolsó harmadában meginduló kapitalizálódás a hagyományos magatartásformákkal szembe fordulóknál is sajátos kérdéseket vet fel.

Nem hagyományokhoz ragaszkodó debreceni cívis, hanem a többféle tőkés vállalkozással próbálkozó ügyvéd, Telegdi Kovách László, aki az 1840-es években sok lapnak volt levelezője, írta Debrecenről jó tíz évvel a polgári forradalom előtt: „ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké s művészeké. Minden lakos — a sajátlagos földművelőt kivéve — két mesterséget gyakorol; a csizmadia, varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító egyszermind földművelő — elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva (mint) a külsővárosi városokban, hol a mesterembereknek semmi ösmeretük nincs a földművelésről”.

Jó negyven évvel később, 1882-ben Zelizy Dániel szinte semmi változást nem tapasztal. Azt írja Debrecen szabad királyi város egyetemes leírásában, hogy „a földművelés és állattenyésztés talán a legelső helyen említendő a lakosság foglalkozásai között. A mezőgazdaság sokkal nagyobb kört tart magához lekötve, mint ezt a népszámlálás 1881. évi adatai feltűntetni képesek”.

A mezőgazdaság túlsúlya Debrecenre a középkor és a korai újkor századaiban ugyanúgy nem volt jellemző, mint a Telegdi Kovách által emlegetett nyugati városokban. A fordulat a XVIII. század második felében következett be, amikor a kétségtelenül korábban is meglévő gyakorlatot 1774-ben a Forgách-féle királyi biztosság kötelezővé tette s véglegesen és elválaszthatatlanul összekapcsolta a háztulajdont és a földtulajdont megállapítván, hogy a belső telek harmincszorosa illeti meg a házbirtokost a város külső határán. A földet nem lehetett műveletlenül hagyni, az az iparos vagy kereskedő háztulajdonos, aki nem akart mezőgazda lenni, az is kényszerült földet művelni.

A szabad királyi városok lakói a polgári átalakulás előtt is tulajdonosai voltak földjeiknek, szemben a csak haszonélvezőknek tekinthető jobbágyokkal. Ez fejeződött ki abban, hogy a *caducitas* a várost, mint közösséget illette meg annak ellenére, hogy maga a város az uralkodó *peculium*ának számított, szemben a jobbágyközösségekkel, ahol a magvaszakadt jobbágy javai az uraságra szálltak. A városi földbirtok azonban valódi tulajdon mivolta ellenére sem volt polgári értelemben vett, szabadon adható vehető, elidegeníthető, megterhelhető szabad föld, mert a rendelkezés elé a feudális jogrend számtalan korlátot állított. Ilyen korlát volt az említett háztulajdon és földtulajdon elválaszthatatlansága a város saját földjein, az 1818-ig gyakorolt újraosztás a bérelt pusztákon, az ún. cenzuális földeken, a megszerzhető (bérelhető) föld felső határának megszabása a cenzuális és kaszáló-földek esetében s egyáltalán az a tény, hogy a város 166 ezer holdas határának több, mint fele 1850 körül még mintegy 110 ezer hold osztatlan közös birtok (legelő, erdő és városi majorságnak nevezett szántó) volt. A ház utáni földek időszakos újraosztása már 1774-ben, a cenzuális földeké pedig 1818-ban megszűnt, de a közföldnek számító bellegelőn egészen 1876-ig (!) osztottak ún. kis nyilasokat és ürge nyilasokat, amelyekben természetesen megmaradt a város rendelkezési joga.

A XIX. század második felében a városi majorságok értékesítésével, majd a 16 ezer holdas bellegelő felosztásával és magánkézbe adásával a városi közföldek aránya 85 ezer holdra csökkent, de még ez is több volt, mint a teljes határ 50%-a.

Az 1854-ben (másodszor is) megváltott cenzuális földeket sem a vásárló polgárok, hanem a város nevére telekkönyveztek s a kaszáló földek is csak az 1890-es években kerültek az egyéni birtokosok tulajdonába. A polgári szabad föld elvének deklarálása időszakában, a XIX. század második felében Debrecenben azt hangoztatták, az egyes birtokosoknak csak haszonvételi jogaik vannak, ez a haszonvétel a későbbi nemzedékek tagjait is megilletik, „mikről az élő közösség érvényesen csak oly módon intézkedhetik, hogy intézkedése által az utókor joga sérelmet ne szenvedjen”. E szemlélet magyarázza, hogy a háztulajdon és földtulajdon külön értékesítésének lehetőségét csak 1893-ban engedélyezte a város. A hagyományos kötöttségekhez való ragaszkodás célját is világosan megfogalmazzák 1882-ben; a modern ökonómia elveinek érvényesülése polarizálná a városi középosztály mindhárom csoportját, a gazdákat, az iparosokat és a kereskedőket, amit a városnak „eddig még saját területén sikerült meggátolnia”, noha a korlátlan verseny már érezhető romboló hatását. „Hogy Debreczen gazda közönsége — folytatódik az érvelés — úgy a latifundiumok, valamint a telekparányok képződésétől s azok következményei káros hatásától ez ideig meglehetősen meg tudta magát óvni — azt a birtoklás oly mibenlétének köszönheti, mely mellett a szerzés maga, annak mérve s az átruházás módozata, bizonyos körülírt feltételekhez volt kötve, mely feltételek egészen a legközelebbi évekig épségben fenn is tartottak s melyeknek egy kis része még ma is fennáll s gyakorolja hatását”. A fenti sorok megfogalmazója Király Ferenc is világosan látja, hogy ezek az elvek csak addig érvényesülhetnek, míg meg nem valósul a belterjes földművelés, „melynek nagymérvű tőke és munka befektetések képezik alapját”, s amely „a birtokra nézve teljesen szabad rendelkezést követel magának”. Nemcsak az idézetek, de a debreceni mezőgazdaság valódi állapotának ismerete is annak megállapítását követeli meg, hogy a XIX. század végéig Debrecenben nemcsak a hagyományos rendi keretekhez való makacs ragaszkodást, de a hagyományos mezőgazdasági termelés konok megőrzésére való törekvést is tapasztalhatjuk egy teljesen megváltozott világban.

A földtulajdonviszonyok alakulásáról tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a hagyományos kötöttségek szívós továbbélése nem segítette elő, hanem gátolta a tőke behatolását. A rendelkezés szabadsága és a használat korlátlansága, a klasszikus római jogban a „ius de substantia rei disponendi”-nek nevezett elv, amit a tőkés tulajdon legjellegzetesebb vonásának is tartottak, sokkal lassabban vált általánossá a város határában, mint Magyarország más vidékein. Míg a jobbágyfelszabadítás és az ősiség eltörlése az ország más helyein nem állított korlátot a nagy birtokszerzésekre, de a birtokok elvesztése elé sem s ezáltal elősegítette a tőkés differenciálódást, Debrecenben sokáig makacsul ragaszkodtak azokhoz a felső birtokhatárokhoz, amelyeket még a XVIII. században állapítottak meg (cenzuális vagy tanyaföld esetében 90 hold, ház utáni földeknél kb. 36–40 hold). A szabaddá tett birtokforgalom csak a század utolsó harmadában eredményezett néhány 200 holdnál terjedelmesebb birtokot, 1850 körül ilyeneket nagyrészt csak a városi földek bérlete eredményezett.

Ha a tulajdonviszonyok mellett a termelési szerkezet helyzetét is vizsgálni kívánjuk, abból kell kiindulni, hogy a tőkés gazdaságban e termelési szerkezetet — mint ismeretes — alapvetően megszabja a piac, ahol a termék áruvá válik. A tőkés piacon az árak szabályozója az átlagos termelési költség és az átlagprofit. A mezőgazdasági üzemek fejlettségét, tőkés jellegét az is mutatja, mennyire tudnak alkalmazkodni az adott árstruktúrához, piaci feltételekhez és azok változásaihoz.

Debrecen esetében a főbb agrártermékek és a mezőgazdasági munkaerő árának adatai rendelkezésünkre állnak már a XVII. századtól kezdve, így a hosszú időtartamok változásai is vizsgálhatók, de természetesen az ársorok a gyors változásokat is kimutatják. Az összes rendelkezésünkre álló adat azt mutatja, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben Magyarországon robbanásszerű árváltozások történtek s ez alól Debrecen sem tudta kivonni magát. Az 1840-es évek — egyébként is emelkedő tendenciájú — árszintje az 1850-es években kiugróan nőtt, a húsárak 100%-kal, a gabonafélék árai mintegy 50%-kal, a táplálkozásban fontos szerepet játszó szalonna 60%-kal, a bor 80%-kal, a mezőgazdasági bér munkások napszáma pedig mintegy 60%-kal. E robbanásban társadalmi és gazdasági okok egyaránt közrejátszottak. A krími háború és Oroszország kiesése az európai gabonaszállítók sorából magyarázza a gabonaáraknak az 1870-es évekig tartó emelkedését, a kényszerárfolyamok, a limitációk megszűnése az egyéb árakban bekövetkező ugrást, a jobbágyság megszűnése pedig a munkaerő árának növekedését. A változások tendenciája a század második felében azonban eltérő, a húsárak újabb 90%-kal, a napszámbeérek mintegy 40%-kal nőttek, míg a gabonaárak a századvégi gabonaválság miatt csökkentek, s stagnált a szalonna ára is.

Ezek az arányok is mutatják az árszerkezet, vagyis a piac belső módosulásait, még inkább nyilvánvalóvá válnak azonban az árszerkezet eltolódásai, ha a hosszú szakaszok tendenciáit vesszük szemügyre. Az 1800–1850 közötti átlagárakhoz képest a húsárak átlagosan 3,16, a szalonnaárak 1,5, a búzaárak 1,69, a mezőgazdasági munkabérek pedig 1,95-szörösükre nőttek. A gabonatermelésre orientált gazdaságok rentabilitása és jövedelemtermelő képessége csak akkor lehetett biztosított, ha a hozamok emelkedtek, vagy a termelési szerkezetben a gabonát jövedelmezőbb növényfélések helyettesítették, mert az árak kisebb mértékben növekedtek (a húsárak kivételével), mint a mezőgazdasági munkabérek. Az árszerkezet egészének vizsgálata azt mutatja, hogy a piac a magas hozamú, intenzív állattenyésztés fejlesztését igényelte, mert az állati termékek közül a legfontosabbnak, a húsnak állandó konjunktúrája volt a század második felében.

A XVIII–XIX. század fordulójáig nemcsak a debreceni parasztpolgárok, de más alföldi városok és mezővárosok gazdái is olyan termelési rendszerbe éltek, amelyet az alacsony hatékonyságú és hozamú állattartás dominanciája jellemezett. A termelés valójában nem a szántóföld és terméke a gabona, hanem a kaszáló és legelő illetve terméke a széna körül szerveződött. A kenyér, a gabona természetesen döntő fontosságú a társadalom élelmezése szempontjából s e társadalmak is önellátásra töreksenek kenyérfélékből, az igazi érték, és piacra vihető áru azonban nem a gabona, hanem a teletetés néhány hónapját kivéve egész évben a pusztákon, Debrecen esetében a Hortobágyon legeltetett állat, főként a szarvas-

marha és a juh volt. Ismeretes, hogy ez a hagyományos alföldi gazdálkodás már a napóleoni háborúk alatt megélte első nagy válságát, amikor a negyedszázados gabonakonjunktúra hatására több tízezer hold legelőt törtek fel gabona alá s ezáltal csökkentették a pusztai állattartás bázisát. Ez a bázis véglegesen az 1850-es 60-as években, a második nagy gabonakonjunktúra idején szűnt meg, amikor csaknem teljesen elfogytak a rétek és legelők, főként az Alföldön, a pusztai állattartás korábbi fő területén.

Az extenzív állattartásra épülő rendszer, amelynek fontosságát olyan kortársak is jól látták, mint Balásházy János, aki szerint a debreceni gazda „fő cassája” a lábajóságban van, válságát az ötvenes évek gabonakonjunktúrája feledtetni tudta. Szerinte az országban szinte monokultúrás gabonagazdaságok születtek a legelők és a rétek helyén s az alföldi gazdaságok — kicsik és nagyok egyaránt — megpróbálták állat és állati termék helyett gabonát piacra vinni. Az osztrák piac, a vasútépítéssel javuló szállítási feltételek nagy lehetőségeket biztosítottak. A század utolsó harmadában azonban az amerikai búza versenye válságot okozott. Ebből csak azok az üzemek tudtak kilábalni, amelyek a gabona-termelésről az intenzív takarmánytermelésre s az erre épülő istállózó állattartásra, ipari növények termelésére tértek át vagy nagy tőkebefektetéssel, intenzív talajműveléssel, talajerő visszapótlással s magas fokú gépesítéssel nagy hozamokat produkáltak.

Mindezekből a debreceni mezőgazdaságot meghatározó cívis birtokokon alig tapasztalunk valamit. Debrecen már az 1850–60-as évek gabonakonjunktúrájába sem kapcsolódott be s ezzel rugalmatlanabbnak bizonyult még a többi alföldi agrárvárosnál is. Igen jellemző módon a bellegelőt 1877-ben akkor osztották fel és alakították szántófölddé, amikor már vége volt a gabonakonjunktúrának s megkezdődött a gabona válság. (Több legelőt azután nem is osztottak.) A gazdálkodási ideál még 1880 körül is a XVIII. századi külterjes legeltető állattartás volt. A városi politikát meghatározó cívis társadalom makacsul védte ennek az archaikus gazdálkodási formának egyre szűkülő bázisát. Meg tudta védeni pl. a Hortobágyot a felosztástól és a felszántástól. (Mai felfogásunk szerint szerencsére). Az állattartás módjának változatlanságát mutatja, hogy a XIX. század utolsó harmadában is a szarvasmarháknak 84%-át, a juhoknak 92,5%-át tartották a hortobágyi legelőkön olyan módon, hogy a tavasszal kihajtott állatokat csak ősszel hajtották be a tanyasi telelőhelyekre. Rendkívül alacsony maradt a szántó-gazdaságok technikai színvonala is. A cívisgazdák mintegy 50 ezer holdnyi birtokán 1895-ben csak 10 gőzerővel hajtott és 16 járgányos cséplőszekrényt alkalmaztak, miközben a Dunántúlon legalább járgányos cséplőgépe már számos 15–20 holdas parasztgazdaságnak is volt. Mindössze 11 volt az aratógépek és 156 a vetőgépek száma. Csaknem teljesen ismeretlen volt a műtrágyázás, az ipari és takarmánynövények termelésének aránya nem érte el a 7%-ot. A termés hozamok is elmaradtak az országos átlagtól.

A hagyományos struktúrák megmerevedését tapasztalhatjuk az iparban és a kereskedelemben is. 1882-ben Debrecenben felelős gazdasági szakemberek sírják vissza az iparszabadsággal szemben a céhes kötöttségeket s állítják, hogy a kis-

mesterek és a kézműipar nem a gyáripar nyomása tette tönkre, hanem „maguknak az iparosoknak egymás közt kifejlett versenye”. Az iparosok és kereskedők létszáma és aránya a XIX. század folyamán nem csökkent ugyan a város lakosságán belül, mégis olyan elmaradás következett be az iparosodottság főbb mutatói tekintetében, hogy Debrecen nemcsak a külön minőséget jelentő fővárostól, de néhány az Alföldön és az ország elmaradottabb keleti felében lévő — korábban lekörözött — várostól is elmaradt.

A debreceni ipar a század utolsó harmadáig megmaradt a kézműves keretek között. A sok önálló kisegyszintencia nem a fejlettség, hanem az elmaradottság jele volt. 1849-ben Debrecenben a mesterek és a segédek, illetve az önállóak és az alkalmazottak közötti arány 1:0,6-hoz volt, 1870-ben változatlanul ugyanennyi és 1910-ben is csak 1:1,7-hez. Ez utóbbi esztendőben az arányok Nagyváradon 1:2,8-hoz, Temesváron 1:4,1-hez voltak. Itt érthetjük tetten Telegdi Kovách László igazságát. A segédet, alkalmazottat nem tartó iparos alig több, mint a falusi kontár, aki csak meghatározott időben dolgozik, főként ha megélhetését földbirtok is biztosítja. A társadalmi munkamegosztás olyan primitív szintje is visszatér a városban a XIX. században, amelyet egyszer már korábban meghaladott. A kézműves ipar tehát nem úgy stagnált, illetve hanyatlott, hogy csökkent volna a foglalkoztatottak száma, hanem úgy, hogy a teljes foglalkoztatás időszakossá rövidült s a kieső hetek és hónapok helyére a mezőgazdaság nyomult be. Már a kortársak is a ház utáni földek rendszerével s Debrecen nagy határával magyarázták a változásokat.

Debrecen szerepe a kereskedelemben önmagához viszonyítva szintén nem csökkent, csak a XIX. században kialakult új helyzetben változott meg. 1882-ben úgy vélték a kortársak, „hogy Debrecenben a kereskedelmi vállalatok száma ez idő szerint jelentékenyebb, mint azelőtt volt, de kvalitásbeli jelentőségük a szám-arány ezen növekedésével nem tartott lépést. Az önálló üzletek száma megfogyott s helyt engedett néhány nagy vállalatnak és a szatócyszerű üzletek elszaporodásának”. A helyzet tehát nem teljesen azonos az iparéval, a differenciálódás élesebb. A változások két szakasza jól elkülöníthető. A század első felében a város nem csak piaci központ, hanem a regionális csere egyik fő helye is, a szállítás hagyományos formáira alapozva. Az első vasútvonal kiépítésének még az a sajátos hatása volt, hogy Debrecen bekapcsolta a gyorsan élre törő Pest vonzókörzetébe, de elvágta egykori régiójától (mert ott nem épültek vasutak). Csak a század végén, a Debrecen–tokaji, a Debrecen–szatmári s a tiszalöki és hortobágyi vasutak kiépülése után szerezte vissza azt a régiót, amelyet századokon keresztül magáénak mondott.

A rugalmatlan, hagyományörző gazdaság mellett korábbi szerkezetet, hagyományos elemeket őrzött a társadalom is, amelyben nagy szerepe maradt a cívis gazdaságok tulajdonosának, a cívis polgárságnak. Korábban már utaltunk rá, hogy Debrecen birtokmegoszlását egészen 1945-ig a közösségi tulajdon — kapitalista jellegűnek egyáltalán nem mondható — túlsúlya jellemezte. A határ kisebbik — magántulajdonban lévő — felében is a birtokszerkezet legfőbb sajátossága az állandóság. 1856-ban 3177-en 1876-ban 3320, 1884-ben 3095-en, 1900-ban

2745-en, 1909-ben 3083-an osztoztak Debrecen magántulajdonú földjei felett, ha az egészen törpe egy hold alatti „birtoktól” eltekintünk. Ez az állandóság is homlokegyenest ellenkezik mindazzal, ami az ország más tájain történt, ahol a földbirtok elaprózódása hihetetlen arányokat öltött. A földbirtokokkal rendelkezők számának állandóságát — több más tényező mellett — a mezőgazdaságból élő népesség arányának fokozatos csökkenése biztosította. 1870-ben Debrecenben 7603-an keresték kenyerüket a mezőgazdaságban, 1910-ben 9166-an. Az abszolút számok emelkedése ellenére a mezőgazdasági népesség az összes keresőknek 1870-ben még 34,9%-át 1910-ben 21,7%-át jelentette. Ez mindkét esetben lényegesen alacsonyabb az agrárnépesség országos arányánál. Hiányzott a városból az agrárproletárok és törpebirtokosok óriási nyomása, ami torz birtokstruktúrákat teremtett másutt, de a korábbi birtokpolitika miatt a nagybirtok is. Az ezer holdon felüli birtokok száma 1856 és 1909 között változatlanul négy volt, tulajdonosuk egy arisztokrata (gróf Gyulai Sámuel), egy földet vásárló kereskedő (Rickl József) és két ugyancsak földbe fektető zsidó tőkepénzes (Steinfeld Ignác és Harstein Péter). Összes földjük nem érte el a magántulajdonú földek területének 10%-át.

Mindezektől meghatározottan nem csökkent az említett hat évtized alatt a 20–500 holdas cívisbirtokok száma és aránya sem. 1856-ban 500 cívisgazda (az összes földtulajdonosok 15,7%-a) birtokában volt a magántulajdonú földek 63,16%-a, 1876-ban 746 gazda (22,5%) birtokában 71,35%, 1884-ben 778 gazda (25%) birtokában 67,5%, 1900-ban 852 gazda (31%) birtokában 71,8% és 1909-ben 835 gazda (27,8%) birtokában a földterület 68,6%-a. Az adatsorok nemcsak arról árulkodnak, hogy a cívispolgárok száma nem csökkent, hanem nőtt, de arról is, hogy a kezükön lévő föld nagy állandóságot mutatott, hiszen mindössze a magántulajdonú földek 63 és 71%-a között ingadozott. Ez a 32–57 ezer kat. hold föld, ami az említettek tulajdonában volt, az idők folyamán nem kevesbedett, hanem növekedett. A debreceni gazdálkodó polgárok tehát el tudták érni, hogy a közös földekből magánkézre jutó birtokok — a múlt századi privatizáció során — az ő tulajdonukba kerüljenek.

Debrecen egyedi jellegét e tekintetben akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a dualizmus-kori Magyarország birtokstruktúrájából éppen az egészséges középbirtok hiányzott. A birtokviszonyok kortárs elemzői is ezt fájlalták a leginkább s ezeket a birtokokat tekintették a kapitalista agrárfejlődés letehető esélyeseinek — mint emlékszünk rá — a hazai marxista szakírók is. Kétségtelen, hogy a hazai földbirtokstruktúra igen egészségtelen módon polarizálódott az óriási latifundiumokra és a majdnem teljesen életképtelen törpebirtokokra. Ez a torz birtokmegoszlás nem segítette elő a tőkés mezőgazdaság kibontakozását. A fentebb említettek és Debrecen példája azonban arra figyelmeztetnek, tévedés azt gondolni, hogy az egészséges középbirtok, a magyar farmok túlsúlya automatikusan tőkés gazdaságot és magasabb termelési színvonalat teremtett. A debreceni cívisgazdaságok magatartásukat tekintve nem voltak tőkés üzemek, a cívisek mentalitása pedig a lehető leghagyományoszerűbb, legrendiesebb volt.

Ezt tükrözik a legtöbb adót fizetők megoszlására vonatkozó vizsgálatok is. Közöttük 1848-ban földbirtokos volt 41,4%, 1876-ban ugyanennyi. 1909-ben

50,3%. Közben a kereskedők számaránya 23,4, 17,2 illetve 22%, az iparosoké 24,1, 15,3 illetve 10,3; a tőkés és járadékosoké 10,3, 9,6 illetve 4,1% volt. Az arányok magukért beszélnek. Azt a városi társadalmat, amelyben a mezőgazdasági népesség 1/3-ról 1/5-re csökken, de a földbirtokosok aránya, akik között a cívisek döntő súllyal szerepelnek, 50%-ra nő a városi elit soraiban, aligha lehet modern vagy gyorsan átalakuló társadalomnak tekinteni.

A hagyományos keretek megcsontosodása mellett a kapitalizálódás mégiscsak előrehaladó formáiról az előmunkálatok hiánya miatt csak nagyon vázlatosan szólhatunk. Az új vállalkozások megszületésében nagyon kevés szerepe lehetett a belső tőkefelhalmozásnak. Nem azért, mert a XIX. század debreceni gazdaságában nem termelődött volna számottevő pénztőke, hanem azért, mert ezt a tőkét lefölözte az a szívós küzdelem, amelyet a város a határának jelentős részét alkotó zálogos puszták megvásárlásáért folytatott. Nem szabad elfelejteni, hogy Debrecen polgárai 1818-ban több mint 400 ezer, 1854-ben ismételtén több, mint 600 ezer ezüstforintot fizettek ki a pusztákért. E pénzeket különböző hitelkonstrukciók közbeiktatása nélkül a polgárok adták össze, miközben az ötvenes évek elején 1 millió forintos államkölcsönrel is terheltettek. A kálvini elvek ellenére a debreceni polgár a kamatot és a hitelügyleteket csak szükséges rossznak és nem az élet részének tekintette.

A Debrecen körül kapitalizálódó világ végül is nem rekedt kívül a Basahalmán. Az új magatartásformák betörésének nemcsak új ipari vállalatok (gőzmalmok, a század végén már csaknem ezer embert foglalkoztató dohánygyár, szalámigyár, téglagyárak, gőzfavágó, cukorgyár, kefégyár) és hitelintézetek (Debreceni Első Takarékpénztár, Magyar Általános Hitelbank debreceni fiókja) létrejötte volt a tanúja, hanem a céhes keretek közül kinövő vállalkozások is, mint az 1840-es években a Polgári-féle pokrócgyártó üzem, vagy azok a sok segéddel dolgoztató kőművesek, akik a céhet csak fedőszervnek használták. 1847-ben 8 kőműves mester — szemben a céhes ipar előbb már idézett általános helyzetével — 121 segédet (átlag 15,1) foglalkoztatott.

Tőkés vállalkozások jelentkeztek a mezőgazdaságban is. Ilyen volt a század utolsó harmadában kiszélesedő kukorica termelésre alapozódott üzemszerű sertés-tenyésztés és hizlalás, amely teljesen függetlenedett a hagyományos tartásmódoktól. Volt jó néhány olyan földbirtokos vállalkozó is (korábban iparos és kereskedő), aki a földbirtokon folytatott termelést, de magát a birtokvásárlást, mint tőkebefektetést is a tőkés vállalkozás részének tekintette. (Szikszay József, Vecsey Imre, Rickl József, Dragota Ignác, Kardos László, Berger Henrik, Steinfeld Ignác). Jól regisztrálható folyamat a XIX. század második felében, hogy a földbirtok Debrecenben magához vonzotta a más szférákban felhalmozódott tőkéket. Elég csak az 1000 holdnál is nagyobb földbirtokot összevásárolt, korábban kereskedő és ipari vállalkozó Rickl család példájára utalni vagy az építési vállalkozó Vecsey Imrére, akinek 1876-ban már 440 hold földje volt, a kereskedő Sesztina családra, akik Debrecenen kívül szereztek terjedelmes birtokaikat, a mészáros és marhakereskedő Jónákra, a sertésvágó hentes Vásáryakra, a kőműves Bartsaiakra, a sertéskereskedő Pálffyakra.

Ez a folyamat — a tőke földvásárlásba fektetése — teljesen beleillik abba a megmerevedésbe, amiről ez az előadás szólt. Óvatosságra csak az int, hogy nincsenek összehasonlítható adataink a tőke megtérülésére és hozadékára a különböző termelési ágakban. Nagyon alacsony földárak mellett még az is előfordulhatott, hogy a mezőgazdaságban ez kedvezőbb volt, mint az iparban és a kereskedelemben. Ez indokolná, hogy nemcsak a hagyományokhoz ragaszkodó cívissek, de a más területeken eredményesen vállalkozók figyelme is a föld felé fordult.

Az angliai tőkés fejlődésről napjainkban is folyó viták csak fokozzák óvatosságunkat, hiszen a kapitalista mintaállamnak tekintett Angliában is előfordultak hasonló esetek s a modern tőkés rendszer nem a hagyományos elemek radikális felszámolásával, hanem a régi és az új sajátos szimbiózisával született meg. Ha Debrecenben is ez történt, a kutatás előtt még széles távlatok nyílnak s új módon kell megközelíteni az alföldi agrárvárosok dualizmus-kori fejlődését is.

Irodalom

1. Balogh István: *Cívisek társadalma*. Debrecen, 1946.
2. Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973.
3. Balogh István: *Debreceniség*. Debrecen, 1969.
4. Módy György: *Földtulajdon Debrecenben a XVI–XVII. században*. (Déri Múzeum Évkönyve 1958–59).
5. Orosz István: *Debrecen és a magyar városfejlődés*. Alföld, 1972.
6. Orosz István: *A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés*. (Várostörténeti tanulmányok) Debrecen é. n.
7. Orosz István: *Cívismentalitás–cívisgazdálkodás*. Alföld, 1987.
8. Irinyi Károly: *A debreceni cívis gondolkodás és mentalitása a századfordulón*. Alföld, 1986.
9. Rác István: *A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század elején*. Ethnographia, 1982.
10. Rác István: *A debreceni cívis vagyon*. Bp. 1989.
11. Rác István (szerk): *Debrecen története 1693–1849*. Debrecen, 1981.
12. Szendrey István (szerk): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, 1984.
13. Zelizy Dániel: *Dereczen sz. királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882.
14. Zoltai Lajos: *Birtokmegosztás Debrecenben*. Bp. 1900.
15. Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936.
16. Ránki György (szerk): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976.